

Het archief en de kaartenverzameling van de Raad van State 1716-1795

The archive and the collection of maps and plans of the Council of State of the Dutch Republic.

door

dr. A.C.M. (Ton) Kappelhof

Den Haag

herziene editie november 2017

Summary

This article describes the history of the archive of the Council of State of the Dutch Republic during the eighteenth century. The Council paid much attention to its archive because the members were thoroughly aware that their archive was a worthwhile resource they needed for their policy. In 1748 a keeper was employed for the paper archive, but his job was unpaid.

Apart from the paper archive the Council decided to build up an archive of maps and plans in 1734. New maps were ordered to be made of the frontier towns and the areas in between which were inundated when war threatened. Ordered by the Council and the stadhouder the Hattinga family - father Willem Tiberius and his two sons – made new maps of the province of Zeeland and the strip of land south of the Westerschelde, belonging to the Republic and called *Staats-Vlaanderen*. The result was an extensive collection of maps of the border country of the whole Republic in 1795.

Both archives were secret. Even the *stadhouder* and the director-generaal of fortifications had no free entry; they had to ask the Council for permission to see maps and papers annexed.

The archiving system in use was the so-called resolution-system. The registers with decisions taken by the Council were the heart of the archive. To make them accessible entries were made, the so-called *indices*.

There are strong indications that the regulations concerning the keeping of archives were not always followed by the military officers and civil servants like tax receivers.

Copyright A.C.M. Kappelhof Den Haag 2015

Het is niet toegestaan deze tekst of gedeelten ervan te publiceren zonder voorafgaande toestemming van de houder van het copyright.

Publication of this text or parts of it is not allowed without foregoing permission of the keeper of the copyright.

1.

Inleiding

De afgelopen 35 jaar verrichtte ik veel onderzoek in de archieven van de Staten-Generaal, de Raad van State en de Nassause Domeinraad. Het onderzoek richtte zich vooral op de registers met resolutiën, soms op de stukken die daaraan vooraf gingen. Een groot deel van de resolutieboeken van de Raad van State werd in zijn geheel doorgenomen, namelijk de perioden 1678-1710, 1714-1759, 1770-1795. De resolutiën over de jaren 1678-1704 werden in de jaren tachtig van de vorige eeuw bestudeerd, maar met een beperkte optiek namelijk de Meierij van 's-Hertogenbosch en de vestingwerken in Staats-Brabant. Doorgenomen werden ook de resoluties van het Comité te Lande over het jaar 1795. Dit orgaan was de rechtsoptvolger van de Raad van State.¹

Het grootste deel van het archief van de Raad is te vinden in het Nationaal Archief (NA). Een klein deel werd in de negentiende eeuw overgedragen aan het provinciaal archief van Noord-Brabant, thans het Brabants Historisch Informatie Centrum (BHIC) in 's-Hertogenbosch. Het betreft met name een serie registers van resolutiën die daar bewaard wordt onder de naam van Collectie Rijksarchief. De in het BHIC ondergebrachte serie registers met resolutiën zijn minuten, dat wil zeggen de tekst mét de later aangebrachte redactionele of inhoudelijke wijzigingen.

2.

Doelstelling van dit artikel

Doel van dit artikel is na te gaan welke functies het archief van de Raad van State van de Republiek had en hoe dit werd gerealiseerd in beleid ten aanzien van alle aspecten als: personeel, huisvesting, ordening, beschrijving, openbaarheid, waardering, selectie en vernietiging. Over dit onderwerp verscheen nog geen publicatie, al bevat de door personeel van het Nationaal Archief gemaakte inleiding op de inventaris van het archief van de Raad wel nuttige gegevens.

3.

De Raad van State

Over de geschiedenis van de Raad zijn diverse werken verschenen, waarvan de belangrijkste zijn het in 1981 verschenen gedenkboek en het boek over de thesaurier-generaal en een artikel van prof. dr. A. van Deursen. De werken van Fruin-Colenbrander en Fockema Andreae zijn hoewel verouderd ook nog bruikbaar, al was het alleen maar omdat zij de voornaamste zaken in kort bestek weergeven.² Interessant is ook *Van Torentje tot Trêveszaal*

¹ Nationaal Archief. Comité te Lande.

² Scholten, *Raad van State 450 jaar*, Smidt, *Van tresorier*, Deursen, 'Staat van oorlog', Fockema Andreae, *Nederlandse staat*, en Fruin-Colenbrander, *Staatsinstellingen*.

geredigeerd door Henk te Velde en Diederik Smit.³ Tot slot zijn er de postuum uitgegeven geschriften van Simon van Slingelandt, die eerst van 1690 tot 1725 secretaris van de Raad en daarna van 1725 tot 1727 thesaurier-generaal was.

Voor de leden van de Raad verwijs ik naar het door het Huijgens Instituut voor Nederlandse Geschiedenis uitgegeven digitale Repertorium van ambtenaren en ambtsdragers. De commiezen, klerken en het overige ambtelijk personeel zijn daarin niet opgenomen.

Men kan de Raad van State in de Republiek der Verenigde Provinciën het beste beschouwen als een jongere broeder van de Staten-Generaal. Beide regeringscolleges hadden elkaar nodig, zij hoorden bij elkaar, maar de Staten-Generaal aangesproken als Hare Hoog Mogende hadden meer te zeggen dan de Raad van State aangesproken als Hare Edel Mogende. Beide colleges werden bemand door leden van de in de achttiende eeuw gesloten regentenklasse. De Raad telde twaalf leden. De verdeling van de zetels was vanaf 1674: Holland 3, Zeeland, Friesland en Stad en Lande van Groningen ieder 2, Gelderland, Utrecht en Overijssel ieder 1. De stadhouders waren ambtshalve lid. In de achttiende eeuw woonde de enig overgebleven stadhouder de vergaderingen geregeld bij.

De voornaamste taakvelden waren:

- a) de landmacht
- b) de financiën van de generaliteit
- c) het bestuur van de generaliteitslanden
- d) rechtspraak⁴

Het bestuur van de generaliteitslanden omvatte ook het beheer van de domeinen en de geconfisqueerde geestelijke goederen in deze gebieden, voor zover deze laatste niet in beheer waren gegeven aan de prins van Oranje.

De Raad vergaderde vanaf 1724 dagelijks van maandag tot en met vrijdag. Wanneer de situatie kritiek was werd er op zaterdag en zelfs zondag, maar dan wel na de gereformeerde kerkdienst vergaderd. Commissies samengesteld uit raadleden bezochten periodiek de generaliteitslanden.⁵

In de noten wordt steeds verwezen naar de datum van de resolutie. Wanneer het resolutiën van de Staten-Generaal zijn, wordt verwezen naar het afschrift ervan in de resolutieboeken van de Raad van State.

4.

Niet één maar meerdere archieven

³ Velde, Henk te, en Diederik Smit, *Van Torentje tot Trêveszaal. Geschiedenis van de noordzijde van het Binnenhof* (De Nieuwe Haagsche, Den Haag, 2011). Over de Raad van State de bijdrage van Maurits Ebben, 66-68. Ebben maakt ten onrechte geen melding van de taak die de Raad had ten aanzien van het bestuur van de Generaliteitslanden. De Raad besteedde hier zeker zo veel tijd aan als aan het leger.

⁴ Voor een meer uitvoerige bespreking van deze taakvelden verwijs ik naar de literatuur.

⁵ Kappelhof, 'Besturen op afstand', 59-61.

Het thans op het Nationaal Archief berustende archief is na 1795 in delen uiteengevallen, herhaaldelijk verplaatst en daarna weer overgebracht naar het algemeen rijksarchief, terwijl een enorme massa documenten werd vernietigd. Delen werden overgedragen aan de ministeries van Oorlog en Financiën en aan het gewestelijk bestuur van Bataafs-Brabant. Wat rest, is nog steeds indrukwekkend.

Feitelijk was er sprake van drie archieven, te weten die van:

- a) de Secretarie van de Raad van State
- b) de Financiekamer, ook wel het comptoir-generaal genaamd
- c) de Thesaurie.

Veel contacten waren er met de ontvanger-generaal van de Unie en de Generaliteitsrekenkamer. Het archief van de ontvanger-generaal en de onder hem vallende Financiekamer lijkt in zijn geheel vernietigd te zijn, dat van de Generaliteitsrekenkamer is nog wel aanwezig, maar de zich daarin bevindende serie rekeningen van de ontvanger-generaal is vrijwel geheel vernietigd. De oudste bewaarde rekening is die van 1791! Het werk van de Financiekamer en de Rekenkamer droeg veel meer een administratief karakter en zij stonden lager in de Haagse pikorde. Het beleid werd gemaakt door Hare Hoog Mogend en zijn kleine broer, de Raad van State. Het archief van de secretarie kende weer twee afdelingen: het papieren archief en de verzameling kaarten en plans.

5.

Het ambtelijk personeel

Situatie in 1725

De secretarie werd bemand door commiezen en de lager in rang staande klerken. In 1725 besloten de Staten-Generaal de salarissen van het schrijvende personeel van de Financiekamer te verhogen. Behalve deze 'tractementen' genoten de commiezen en klerken ook nog emolumenten.⁶ De loonlijst met de bedragen in guldens per jaar ziet er als volgt uit:

de eerste commies: f 2200

de tweede commies belast met de uitbetaling van de renten van de generaliteit: f 1800

de derde commies belast met de uitbetaling van de lijfrenten en de 20- en 32-jarige renten: f 1200

de vierde commies belast met de uitbetaling van de renten en de premies van de generaliteitsloterij: f 1200

de vijf klerken ieder f 600

⁶ Staten-Generaal resolutie 6 februari 1725. Afgeschreven in Raad van State resolutie 9 februari 1725.

de comptoirknecht f 300

Deze ambtenaren kregen naast hun salaris nog emolumenten en die konden hoog oplopen. Er was dus een hiërarchie die zich weerspiegelde in de hoogte van de tractementen. De commiezen stonden onder de ontvanger-generaal. Verder was er nog een commies die de buitenlandse leningen die door Hare Hoog Mogende waren gegarandeerd deed, maar zijn salaris kwam niet ten laste van de generaliteitskas. De ontvanger-generaal kreeg behalve zijn tractement nog een toelage van f 1500 voor het schoonhouden van het kantoor, de verzorging van het vuur, dat met turf gestookt werd, en het licht, dat uit kaarsen bestond, de schade geleden door vals of minderwaardig geld dat per ongeluk ontvangen was en alle andere onkosten. Hij ontving verder een toelage van f 2400 voor de administratie van de honderdste penning, een belasting op generaliteits-obligaties van één procent van de hoofdsom, zolang deze belasting zou worden geheven. De ontvanger-generaal had behalve deze commiezen en klerken nog meer personeel in dienst dat hij volgens artikel 52 van zijn instructie echter uit eigen zak moest betalen.⁷

Een resolutie uit 1725 noemt de namen van de commiezen en klerken.⁸ Dit zijn:

Abraham Swartvelt, eerste commies
Willem Hooijer, tweede commies
Jacob Guerin, derde commies
mr. Pieter Drijfhout, vierde commies
Adriaan Isaac de Graaff, functie niet vermeld
Gerard Verselvelt klerk
Augustinus Hoijman klerk
Nicolaas Meijburg klerk
Pieter van Meerlo klerk
Hendrik van Houwertong klerk
Arnoud van Baak klerk

Slechts één van hen droeg de titel van mr.

Ontwikkeling na 1725

In 1748 stelde stadhouder Willem IV voor om de secretarie uit te breiden.⁹ Er was nu alleen een secretaris en een commies. Sinds zijn verheffing tot erfstadhouder en erfelijk kapitein- en admiraal-generaal was er veel werk bijgekomen. Voor de stadhouder was de Raad van State een belangrijk orgaan omdat hij daar anders dan de Staten-Generaal zitting in had en hij dit makkelijker naar zijn hand kon zetten. Willem IV was bovendien een man die van details hield wat tot veel geschrijf leidde. Hij wilde er daarom een tweede commies bij die als bijzondere taak de jaarlijkse indices moest gaan maken:

‘en dat het maken en houden van een goed arrangement in de secretary mitsgaders het formeren van den jaarlykschen indices op haar Ed. Mog. resolutiën wierde gedemandeert

⁷ Raad van State, resolutie 26 april 1725.

⁸ Raad van State, resolutie 8 maart 1725.

⁹ Raad van State, resolutie 23 februari 1748.

aan een expresselyk daar toe gedestineert capabel persoon om onder opsigt en directie van den secretaris syne hoofd-besigheid van dat werk te maken'

De Raad ging hiermee akkoord. De nieuwe tweede commies zou een tractement krijgen van f 1200 gewoon en f 300 buitengewoon. Daarnaast ontving een commies nog leges, maar dat zou voor de nieuwe commies niet gelden. Om hem daarvoor te compenseren werd hem voor dat gemis aan leges jaarlijks f 2500 toegelegd. Daar kwamen dan nog de andere gewone emolumenten bij zoals vrije huur van de eigen woning en het zogenaamde konijnengeld, vermoedelijk een vergoeding voor de konijnen die ooit aan de raadsleden werden toegeschoven. Benoemd werd vervolgens de Fries Frans Hemsterhuis. Deze zou zich ontwikkelen tot een bekend filosoof.¹⁰ Hemsterhuis was voorstander van centralisatie waarbij de Raad een belangrijkere taak zou krijgen, maar daar kwam niets van terecht. In 1769 werd hij eerste commies en in 1780 met behoud van salaris vrijgesteld, zodat hij zich helemaal kon wijden aan de filosofie en zijn contacten met de vrouw van de Russische gezant.¹¹

Op voorstel van ontvanger-generaal Van Hogendorp worden in 1748 op het comptoir-generaal ter vervulling van vacatures benoemd commiezen voor de lijfrenten, de loterij, de buitenlandse renten en een klerk.¹² In 1757 blijkt een van de commiezen tevens ontvanger-generaal van de paspoorten te zijn. De bekleder van dit ambt Meinart Meerens is dan overleden en wordt opgevolgd door mr. Thomas de la Bassecour.¹³

Ik heb de indruk dat in de loop van de achttiende eeuw de commiezen en klerken steeds vaker meester in de rechten zijn en dus een academische studie hebben gevolgd. Het personeel van de Financiekamer werd voor onbepaalde tijd benoemd. Het kwam maar zelden voor dat iemand vrijwillig ontslag nam of werd ontslagen wegens wangedrag of vergrijpen. Wel konden ambtenaren soms promotie maken door over te stappen naar de meer in aanzien staande griffie van Hare Hoog Mogende. Veel commiezen en klerken deden hun werk tot op hoge leeftijd. Wanneer zij door invaliditeit niet meer konden werken bijvoorbeeld door blindheid of als gevolg van een beroerte, bleven zij toch op de loonlijst staan en namen de collega's het werk over. Hoe dat in zijn werk ging laat een resolutie uit 1792 zien.¹⁴ Commies mr. Dirk Everhard Werdenier is overleden. Deze was belast met het schrijven van de 'nouvelles' wat hem in de periode 1 januari 1786 tot 30 juni 1792 gemiddeld jaarlijks f 2068,- opleverde. Aangezien commies Cassa - een toepasselijke naam voor een ambtenaar van de Financiekamer - al sinds 1784 niet meer werkt, wordt besloten tot opvolger van Werdenier mr. Cornelis Johannes van Goens te benoemen en hem te belasten met de waarneming van de afdeling van Cassa. Zodra Cassa overlijdt, valt Van Goens in het tractement van Cassa. Tot op dat moment ontvangt Van Goens jaarlijks f 2000. Tot schrijver van de 'nouvelles' wordt benoemd mr. Frans Bogaars die overigens in een resolutie van 31 december wordt vermeld als klerk ter griffie van Hare Hoog Mogende.

¹⁰ *Raad van State 450 jaar*, 110 (bijdrage van T. Damsteegt en TH.J.M. Lindner). De Kon. Bibliotheek kocht onlangs nog anuscripten van hem aan.

¹¹ Romein, 'Hemsterhuis', 498.

¹² Raad van State, resolutie 10 juni 1748.

¹³ Raad van State, resolutie 10 en 12 januari 1757.

¹⁴ Raad van State, resolutie 28 december 1792.

Naast deze schrijvende beampten was er nog de kamerbewaarder, een belangrijke functionaris, die zorgde dat de kamers van de Raad in orde waren. Hij had zijn kantoor in de kastelenij, het tegenwoordige torentje van de minister-president.¹⁵ Verder waren er een vuurstookster, een vrouw die zorgde dat het 's winters warm was zodat de raadsleden geen kou vatten, en een bode en was er het personeel van de twee jachten, het binnenjacht en het buitenjacht, waarmee de heren van de Raad op dienstreis gingen.

6.

Beheer van het archief

De secretaris van de Raad was tot 1748 verantwoordelijk voor het beheer van het archief van de Raad, de ontvanger-generaal voor het archief van het comptoir-generaal. In 1733 en 1734 vaardigde de Raad enkele voorschriften uit ten aanzien van het archiefbeheer door militaire commandanten en militaire ingenieurs. In 1733 was duidelijk geworden dat de orders van Hare Hoog Mogende en Hare Edel Mogende beter moesten worden geregistreerd. De gouverneurs van de vestingen en forten of hun plaatsvervangers - de gouverneurs waren vaak absent - werden verplicht om voortaan alle binnenkomende orders van beide bestuurscolleges te registreren. De auditeur-militair - de openbare aanklager van de krijgsraad ter plaatse - moest een register aanleggen zodat de officieren kennis konden nemen van de orders uit Den Haag.¹⁶ Een jaar later kregen de ingenieurs een soortgelijke opdracht.¹⁷ Zij moesten alle resolutiën, orders en missiven uit Den Haag bewaren en wel of in de vorm van een lias of gebonden. Daar hoorde een inventaris bij en alles moest worden overgedragen aan hun opvolger

De neiging was groot om het archief te beschouwen als persoonlijk eigendom. Daardoor raakten hele archieven op drift. In 1782 bleek dat een deel van het archief van de ontvanger-generaal zich bevond bij de erfgenamen van dr. Johan Francois van Hogendorp die van 1740 tot aan zijn dood in 1779 ontvanger-generaal was geweest.¹⁸ Zijn opvolger Quirijn van Strijen moest een inventaris opmaken van alle stukken die onder hem berustten en een kopie daarvan aan de Raad overhandigen. Deze inventaris moest hij bijhouden. Bij een overgang van het ambt moesten alle stukken in de inventaris worden overgedragen aan de opvolger. Bij die gelegenheid moest er een akte worden opgesteld waarvan een exemplaar naar de oude en het andere naar de nieuwe ontvanger-generaal zou gaan. In januari 1784 kwam de inventaris inderdaad binnen.¹⁹

Raadkamer en archiefruimten

¹⁵ Velde en Smit, *Van Torentje tot Trêveszaal*, 236-237 (met twee plattegronden),

¹⁶ Raad van State, resolutie 9 januari 1733.

¹⁷ Raad van State, resolutie 29 september 1734.

¹⁸ Raad van State, resolutie 31 december 1782.

¹⁹ Raad van State, resolutiën 29 januari en 14 mei 1784.

De vergaderzaal van de Raad lag in de noordoosthoek van het Binnenhof onder die van de Staten-Generaal. Wanneer de Raad zich persoonlijk vervoegde bij Hare Hoog Mogende trokken de heren naar boven. Dat kwam voor wanneer de Raad vond dat hij in zijn positie was aangetast of wanneer dat dreigde of bij hele belangrijke gebeurtenissen. Volgens Maurits Ebben is de raadkamer in 1730 voor het laatst verbouwd. De zaal had drie kamers die uitkeken op de hofvijver. Aan de wand hingen tapijten met portretten van de vier eerste stadhouders. Deze hingen er nog op 10 maart 1795 toen de opvolger van de Raad het Comité te Lande zijn eerste vergadering hield.²⁰

In 1752 wordt terloops vermeld dat de Raad in 1642 een huis had verworven op het Binnenhof naast de kastelenij, het torentje.²¹ Dit huis werd ingericht als nieuwe secretarie van de Raad en daar bevond zich een kast voor bewaring van het geheime archief. De secretaris van de Raad in 1752, Hop, wilde enige stukken overbrengen van de secrete kas naar een van de kasten in het vertrek naast de raadkamer. Er waren dus toen drie ruimten: de raadkamer, een kamer ernaast en een kamer voor de secretarie.

In 1727 vond de Raad dat de vertrekken van de secretarie oud en vervallen waren. Een commissie, die bijna een jaar geleden was ingesteld om zich hierover te beraden, rapporteerde:

‘of niet de verbaalen, chartres en pampieren van de Raad nog voor de winter, die nu gepasseert is, soudon konnen blijven leggen in de vervalle en seer verouderde vertrekken van de secretarije, en voorts wat in het voorjaar daar aanvolgende soude behooren gemaakt te werden, om deselve ordentlijk te konnen plaatsen en bewaaren, die saake hoe eerder hoe beeter bij de hand te neemen, het nodig besteck tot verbetering van de secretarije te doen formeeren, en alles soodanig te besorgen dat voortaan de excessive onkosten welke jaarlyks tot reparatie van de voors. verouderde vertrekken aan het land in rekening gebragt werden voorgekoomen en de chartres van de Raad behoortlyk geplaatst en bewaart mogen werden, en rapport te doen’

Er moest wat gebeuren want de vertrekken uit 1642 verkeerden in slechte staat en de kosten van het onderhoud liepen ieder jaar verder op.²² Dat eenmaal geconstateerd zijnde, ging het snel. De verbouwing werd aanbesteed en het werk werd in oktober 1727 gegund aan controleur Blotelingh voor f 7500.²³ De hoogte van dit bedrag geeft aan dat er flink is verbouwd. In 1729 wordt besloten enkele stukken over de Meierij van 's-Hertogenbosch te deponeren in een van de kasten in de grote vertrekkamer.²⁴

In 1753 wordt er melding gemaakt van een charterkamer, een archiefruimte dus. De Raad geeft dan opdracht aan landstimmerman Bloteling om daar twee grote loketkassen te maken. De kosten worden geschat op f 150.²⁵

Beheerders

²⁰ Nationaal Archief, Comité te Lande, resolutie 10 maart 1795.

²¹ Raad van State, resolutie 28 januari 1752.

²² Raad van State, resolutie 10 juli 1727.

²³ Raad van State, resolutie 2 oktober 1727.

²⁴ Raad van State, resolutie 11 januari 1729.

²⁵ Raad van State, resolutie, 10 juli 1753.

Het beheer van het hele archief was een taak van de secretaris. Het al eerder besproken voorstel van stadhouder Willem IV voorzag ook in de schepping van een nieuwe functie, die van chartermeester oftewel beheerder van het archief.²⁶ Zijn taak werd omschreven als:

‘rangeren, inventariseren, in goede schikking houde en doen houden der registers, chartres, brieven en wat dies meer is, mitsgaders tot het formeren der jaarlyksche indices op haar Ed. Mog. resolutiën’

De chartermeester kreeg een jaarsalaris van f 600 plus in plaats van leges f 1400 en de helft van de emolumenten die de twee commiezen genoten. Een week later werd in de nieuwe functie op voordracht van secretaris Hop benoemd Everardus de Wilde notaris in Den Haag.²⁷

In 1762 werd Wouter Bosch tot chartermeester benoemd en werd de functie onbezoldigd met de toezegging dat als een van de commiezen overleed, hij in mocht vallen. In 1784 volgde mr. Cornelis van der Oudermeulen Bosch als chartermeester op.²⁸ In 1787 krijgt de griffier van de in 1785 opgeheven Hoge Krijgsraad opdracht om het archief, voor zover nog aanwezig, te inventariseren en over te brengen naar het archief van de Raad van State.²⁹ Chartermeester Van der Oudermeulen helpt hem daarbij. Zes weken later is het werk gedaan. De chartermeester die geen bezoldiging heeft krijgt als beloning een ‘douceur’ van 200 gouden dukaten, dat is ongeveer f 1030.³⁰

Toen Bosch in 1793 als commies ontslag nam na 30 jaar dienst kreeg hij als geschenk aangeboden

*een present van silver bestaande in twee foudraalen verciert met het wapen van den Raad bevattende ieder een douzyn silvere lepels, vorken en messen, en bovendien twee silveren soulepels.*³¹

In 1789 nam Van der Oudermeulen ontslag als chartermeester, omdat hij weer in zijn vaderstad, vermoedelijk Amsterdam, wilde gaan wonen. Overwegende dat hij altijd onbezoldigd had gewerkt en secretaris Mollerus gunstig over hem oordeelde besloot de Raad hem een gratificatie toe te kennen van 100 halve gouden ridders oftewel f 700.³² In 1814 zou hij nog lid worden van het College van Notabelen dat de grondwet van 1814 moest goedkeuren. Als opvolger werd J. Ferrand benoemd.³³ De functie bleef nog steeds onbezoldigd. Het lijkt erop dat men tot chartermeester jonge mannen benoemde die zo al speurend in het archief zich vertrouwd konden maken met de taken en de werkwijze van de Raad.

²⁶ Raad van State, resolutie 23 februari 1748.

²⁷ Raad van State, resolutie 1 maart 1748.

²⁸ Raad van State, resolutiën 2 en 8 september en 1 november 1784.

²⁹ Raad van State, resolutie 8 januari 1787.

³⁰ Raad van State, resolutie 27 februari 1787.

³¹ Raad van State, resolutie 18 januari 1793.

³² Raad van State, resolutie 12 januari 1789.

³³ Raad van State, resolutie 2 februari 1789.

Toegang tot het archief

Archieven waren vóór de negentiende eeuw gesloten voor buitenstaanders. Dat gold ook voor overheidsarchieven. Het is de vraag of de leden van een schepenbank, een gerechtshof of een bestuurscollege zoals de Raad van State zomaar het archief in mochten, en als dat al werd toegestaan of zij er de weg in wisten. Ik vermoed van niet. De leden van de Raad waren dus voor hun informatie afhankelijk van een van de ministers, de secretaris of de thesaurier-generaal. Geschiedschrijvers kregen bij hoge uitzondering toestemming om in het archief onderzoek te doen.

Simon van Slingelandt die van 1690 tot 1725 secretaris was als opvolger van zijn vader had wel toegang tot het archief en wist er goed de weg in, zoals meer dan eens blijkt in zijn *Staatkundige Geschriften*. Daarin citeert hij overvloedig uit de resolutiën van Hare Hoog Mogende, de Staten van Holland en de Raad van State. Hij citeert niet uit andere stukken zoals rekeningen, boekhouding of 'memories' (nota's).³⁴

Leden van de Raad en zijn ministers hadden toegang tot het archief, maar hoge ambtenaren hadden dit niet. Dat blijkt wanneer in 1774 de pas benoemde directeur-generaal der fortificatiën Dumoulin de Raad bij rekest verzoekt om inzage te mogen hebben in de plans en kaarten die onder de Raad berusten.³⁵ Dumoulin is al lang lid van het corps ingenieurs. In Maastricht had hij met behulp van de mineurs de buitenwerken van deze voor de Republiek kardinale vesting verbeterd, kortom hij was een man die bekend was en vertrouwd mocht worden. Dumoulin wil vooral de plans zien van de vestingen die hij niet uit eigen waarneming kent. De Raad besluit dat de secretaris aan Dumoulin visie mag geven van de stukken en dat hij ook stukken mag uitleenen. Dat laatste alleen nadat de generaal een ontvangstbewijs heeft getekend, terwijl secretaris Van Hees mag beslissen welke stukken hij liever niet uitleent.

In 1786 kregen de klerken en andere bedienden van het comptoir-generaal order om zonder voorkennis en toestemming van de ontvanger-generaal niemand toegang te geven tot het archief. Ook inzage geven in documenten was verboden.³⁶

In 1787 blijkt dat de kasten waarin het archief van de Raad was opgeborgen waren afgesloten en dat in elk geval de thesaurier-generaal er in elk geval de sleutels van had. Mr. Dirk Rudolph Wijckerheld Bisdorff die om ontslag als thesaurier had gevraagd overhandigde toen tijdens een zitting van de Raad aan de voorzitter de sleutels van de kasten in het vertrek naast de raadkamer en die van de kastjes onder het buffet in de kamer van de thesaurier. In deze kasten bevonden zich de charters en de papieren stukken.³⁷

Na de omwenteling van 1795 veranderde dat niet meteen. In 1795 verzocht de pas benoemde luitenant-generaal Daendels, die samen met een Franse generaal opperbevelhebber van het Bataafse Leger was, om toegang te krijgen tot het archief. Het ging hem vooral om de kaartenverzameling. De secretaris van het Comité te Lande mocht aan Daendels de kaarten afgeven waarvan dubbelen waren. Van de exemplaren waarvan

³⁴ Slingelandt, *Staatkundige geschriften*, II, 130.

³⁵ Raad van State, resolutie 13 december 1774.

³⁶ Raad van State, resolutie 30 januari 1786.

³⁷ Raad van State, resolutie 19 oktober 1787. Wijckerheld Bisdorff was thesaurier-generaal van 1785 tot 1787. Zijn ontslag werd door Hare Hoog Mogende verleend met behoud van salaris.

men er maar één had, mocht hij de generaal alleen inzage geven.³⁸ De hoogste militair in den lande mocht dus geen unieke stukken mee naar huis nemen. Oude praktijken veranderden niet zo snel, al uitte men wilde kreten over een revolutie.

Toegangen - inventarissen

Het archief van de Raad was evenals dat van de Staten-Generaal opgezet volgens het resolutiestelsel. De serie registers met resolutiën was de ruggengraat van het archief. Alle andere stukken waren daaraan opgehangen. Om in de lange serie resolutiën de weg te vinden maakte men indices. Of zoals Thomassen het formuleert:

*De toegankelijkheid van het archief bepaalde in hoge mate de kwaliteit van de besluitvorming: deze leunde sterk op precedentes en dus op retroacta, [...]. Het beheer van het archief vroeg om veel zorg en deskundigheid, zeker toen het archief zodanig was gegroeid, dat een vaste registratuur en een systeem van toegangen onmisbaar waren geworden om de gewenste toegankelijkheid te realiseren.*³⁹

en:

*Het hele systeem [= resolutiestelsel] valt of staat met een goede toegankelijkheid van de resoluties en dus met de kwaliteit van de indices, die in feite het hele archief ontsluiten.*⁴⁰

Dat geldt ook voor het archief van de Raad van State. Het waren vooral de beampten van de secretarie die voor de secretaris en de raadsleden het zoekwerk moesten doen. Met name zij hadden belang bij goede indices. Geen wonder dat zij uit eigen beweging er in de achttiende eeuw toe overgingen indices te maken. Het maken van indices werd echter ook gestimuleerd door de secretaris en de Raad. Ambtenaren die een index hadden gemaakt kregen een gratificatie.

Na de verbouwing van 1727 verdiepte secretaris Ten Hove zich in de toegankelijkheid van het archief.⁴¹ In 1729 rapporteerde hij dat door verhuizingen het archief in wanorde was geraakt en dat er wat moest gebeuren.⁴² Er was geen generale inventaris en de dubbelen van de registers van resolutiën over meerdere jaren waren zoek geraakt. Wel waren de dubbelen voorzien van indices. Hij stelde voor een algemene inventaris te maken en alle papieren en charters (de op perkament geschreven stukken) te ordenen. Daar hoefde hij niets extra's voor te hebben. Besloten werd dat de secretaris alles

'in een wel geschikte en gereguleerde ordre te doen brengen, en daar in gebragt zynde, van alles te doen maken een generale inventaris'

³⁸ Comité te Lande, resolutie 27 juli 1795.

³⁹ Thomassen, *Instrumenten van de macht*, 269.

⁴⁰ Thomassen, *Instrumenten van de macht*, 283.

⁴¹ dr. Nicolaas ten Hove (1693-1738) was secretaris van de Raad van 1725 tot 1737 en daarna thesaurier-generaal van 1737 tot aan zijn dood in 1738.

⁴² Raad van State, resolutie 2 juni 1729.

Daarvoor zou hij een redelijke vergoeding krijgen. De ontbrekende dubbelen moesten worden afgeschreven, zo ook de ontbrekende indices.

In 1734 was dit karwei voltooid.⁴³ Ten Hove stelde voor om enkele generale indices te laten maken, en wel een op de registers gehouden tijdens de laatste oorlog, de Spaanse Successieoorlog (1702-1713), een op de brieven en adviezen aan HHM vanaf 1668 en een op de uitgaande brieven vanaf dat jaar. Een generale index is een index op een periode van meer dan één jaar. Het was gebruikelijk om per jaar een index te maken. Het tweede deel van zijn voorstel had betrekking op de aanleg van een kaartenarchief. Ten Hove kreeg geen beloning in geld, maar maakte enkele jaren later promotie tot thesaurier-generaal. Over het kaartenarchief straks meer.

In 1779 bleek het archief wederom ontoegankelijk te zijn. De thesaurier stelde de zaak aan de orde in de vergadering van 15 april 1779.⁴⁴ Er was wel een inventaris, maar die was 'duister' en vermoedelijk in de vorige eeuw gemaakt. De verwijzingen in deze inventaris naar de kasten klopten niet meer. Vooral de losse stukken die zich in allerlei kasten bevonden waren een probleem.⁴⁵ De thesaurier vindt dat

de schifting daargelaten wordende, het van weesentlijk nut zoude zijn dat van alle dien papieren en chartres een behoorlijke lijst of inventaris exteerde, zo om te weten wat 'er was als om bij voorkomende geleegenheeden een benodigt geseponeert stuk te kunnen vinden, waartoe tot hier toe genoegzaam geen mogelijkheid had geëxteert [= bestaan].

Hij heeft twee jaar geleden de klerk ter secretarie Kool aan het werk gezet als een proefneming. Deze heeft hard gewerkt en er is nu

een ampele, duydelyke en distincte staat en inventaris, en dat hy [= Kool] daar op had geformeert een index waardoor de stukken, die men nodig had, schoon in differente kassen berustende, zeer gemakkelijk te vinden waren.

Gilles liet de nieuwe inventaris aan de heren raden zien en stelde voor aan Kool een 'douceur' te geven. Besloten werd aan hem f 700 te geven. De inventaris zou in de raadkamer worden bewaard.

Toegangen – indices

In 1758 meldde secretaris Van Royen dat de klerk Bogaers een generale index had gemaakt op de resolutiën over de periode 1648-1672.⁴⁶ De secretaris was overtuigd van het nut ervan en opgetogen over de vlijt waarmee Bogaers eraan had gewerkt. Besloten werd het werk in te laten binden en te deponeren in het geheim archief. Een commissie moest zich beraden over de hoogte van een beloning. Twee weken later was de commissie eruit en op haar voorstel werd besloten aan Bogaers f 2000 te geven om hem te 'animeren'.⁴⁷ Een vorstelijk

⁴³ Raad van State, resolutie 19 april 1734. De inventaris is te vinden in het archief van de Raad, 1.01.19, inv. nr. 2591.

⁴⁴ Raad van State, resolutie 15 april 1779.

⁴⁵ Losse stukken zijn nog steeds een probleem, ook in het digitale tijdperk.

⁴⁶ Raad van State, 10 oktober 1758. Dr. David van Royen (1699-1764) was secretaris van de Raad van 1753 tot aan zijn dood in 1764.

⁴⁷ Raad van State, resolutie 24 oktober 1758.

bedrag waaruit blijkt dat de Raad veel prijs stelde op dit instrument om de weg te vinden in de in 1584 aanvangende serie van registers. De boodschap was duidelijk: ga zo door. In de jaren daarna gebeurde dat ook met als resultaat een nog steeds bestaande serie van 22 delen met generale indices over de periode 1584-1770.⁴⁸

In de jaren tachtig van de achttiende eeuw werden er nog meer indices gemaakt en aangeboden aan de Raad. In 1784 kwam commies Wouter Bosch met een generale index op de jaren 1745-1755, gemaakt in de tijd dat hij chartermeester (= archivaris) was geweest. Over deze functie verderop meer.⁴⁹ Waarschijnlijk wegens de politieke strubbelingen duurde het dit maal langer voordat een commissie uit de Raad rapporteerde over een passende beloning. Op 1 april 1785 werd besloten om aan Bosch f 2000 toe te leggen en een zilveren koelvat ter waarde van f 500 tot f 600 met het wapen van de Raad erop. De Raad is uitermate tevreden over 'zijn goeden en getrouwen dienst'.⁵⁰ Al dat zilver zette ondanks de grote drukte die het gevolg was van de patriotse troebelen de commiezen aan meer indices te maken. In 1785 bood klerk Broekman er een aan op de resolutiën van de Staten-Generaal over de periode 1672-1699. Hij kreeg daarvoor 1000 zilveren ducats oftewel f 315,-.⁵¹ Een paar maanden later kwam commies Wouter Bosch met een index op de geheime resolutiën van de Raad over de periode 1629 tot dan toe. Omdat deze serie niet zo veel om het lijf heeft, moest Bosch genoeg nemen met een stuk zilver ter waarde van f 300 tot f 400.⁵²

In januari 1787 volgde een index op de resolutiën van Hare Hoog Mogende periode 1700-1749, in december 1788 een index op de resolutiën van de Raad over de jaren 1757-1770.⁵³ Sluitstuk was een index op de resolutiën van de Raad over 1745-1755 die in maart 1790 binnenkwam, groot 741 bladzijden 'compres schrift, mediaan formaat'.⁵⁴ De makers van deze indices werden royaal beloond voor dit werk omdat het niet onder hun normale werk viel.

Waardering, selectie en vernietiging

Ondanks veel speurwerk kwam ik tot nu toe in de resolutiën van de Raad geen resoluties tegen waarin werd omschreven wat men wilde bewaren en wat weg kon. Uit diverse casussen kan echter worden afgeleid hoe men te werk ging met papieren documenten. Over kaarten en plans straks.

In 1770 eist de Raad een lijst van alle papieren en kaarten die wijlen kapitein-ingenieur Van Bommel heeft nagelaten.⁵⁵ De weduwe maakt een lijst en zendt deze op naar Den Haag. Deze telt tenminste 208 nummers van rollen en pakketten. Een commissie uit de Raad die bestaat uit secretaris Van Hees, thesaurier Gilles en drie raadsleden maakt een keuze. Er zit niet veel bijzonders in, de Raad wenst maar 12 nummers aan zijn archief toe te voegen. Een

⁴⁸ Raad van State, inv. nrs. 488-496, 503-507 en 514-516.

⁴⁹ Raad van State, resolutie 1 november 1784.

⁵⁰ Raad van State, resolutie 1 april 1785.

⁵¹ Raad van State, resolutiën 27 mei en 3 juni 1785.

⁵² Raad van State, resolutiën 27 juni 1785 en 4 mei 1786.

⁵³ Raad van State, resolutiën 24 januari 1787, 19 en 22 december 1788.

⁵⁴ Raad van State, resolutie 31 maart 1790.

⁵⁵ Raad van State, resolutie 2 oktober 1770.

veel groter aantal nummers kan worden 'geamoveert', wat betekent dat deze konden worden vernietigd, ofschoon dat er niet met evenzoveel woorden staat. Eén inventarisnummer kan worden opgezonden naar een andere ingenieur die daar om heeft gevraagd omdat hij de stukken nodig heeft voor zijn werk. Het overige mogen de erfgenamen op komen halen, maar dan wel binnen vier maanden na dattum van de resolutie. Wat na vier maanden nog niet is opgehaald kan worden 'geamoveert'. De weduwe, die in behoeftige omstandigheden verkeert, vraagt aan de Raad om een 'douceur'. Op kerstavond geeft de Raad haar 250 gulden, niet veel want maar een klein deel van de collectie was de moeite waard.⁵⁶ Er werd dus een schifting gemaakt in drie delen: wat weg moest, wat moest worden toegevoegd aan het centrale archief in Den Haag en wat de erfgenamen mochten hebben omdat openbaarmaking geen kwaad kon. Dat de Raad de selectie niet wenste over te laten aan ambtenaren blijkt heel duidelijk in 1779.⁵⁷ Welk selectie criterium de Raad heeft toegepast blijft onbekend. Wel mogen we veronderstellen dat men stukken waarvan men dacht ze niet meer nodig te hebben wegdeed. Dat was namelijk de gewone praktijk. Het argument dat een geschiedschrijver deze oude stukken die van geen nut meer waren nog eens nodig zou kunnen hebben ben ik bij de Raad van State nog niet tegengekomen. Vernietigen was ook noodzakelijk wegens ruimtegebrek. Het Binnenhof huisvestte toen alle bestuursorganen van de staat en de daarmee verbonden secretariaten, verder de stadhouder met zijn gezin en de Nassause Domeinraad. Er was geen plaats om archieven die men niet meer nodig had te bewaren.

Ontluikende historische interesse

Thesaurier-generaal dr. Paulus Abraham Gilles was geïnteresseerd in de geschiedenis van de Republiek. Van 1764 tot 1769 was hij secretaris van de Raad, waarna hij werd bevorderd tot thesaurier-generaal. In 1785 trad hij af om in 1792 84 jaar oud te overlijden. Over zijn persoon is weinig bekend, al valt wel op dat hij een doctorstitel voerde.⁵⁸ Gabriëls karakteriseert hem in zijn boek over het stadhouderlijke stelsel als een minder op de voorgrond tredende man, al benadrukt hij wel dat de thesaurier een zeer belangrijke functionaris was.⁵⁹ Gemachtigd door de Raad liet Gilles een onderzoek instellen in het archief van de Vlaamse Rekenkamer in Lille, dat toen in Frankrijk lag. Hij wilde meer weten over de bedijkingen in Staats-Vlaanderen, omdat er toen plannen waren om de schorren van Hoofdplaat te bedijken. Niet duidelijk was waar precies de grens lag tussen Staats-Vlaanderen, dat door de Raad bestuurd werd, en het Committimus van Zeeland, dat uit Terneuzen, Axel en Biervliet bestond. In 1775 bracht hij rapport uit aan de Raad over stukken uit de late middeleeuwen over bedijkingen en bestuur van dit gebied dat toen tot

⁵⁶ Raad van State, resolutie 24 december 1770.

⁵⁷ Raad van State, resolutie 15 april 1779.

⁵⁸ *Repertorium ambten en ambtsdragers* (Huijgens Instituut voor Nederlandse Geschiedenis, Den Haag, website).

⁵⁹ Gabriëls, A.J.C.M., *De heren als dienaren en de dienaar als heer. Het stadhouderlijk stelsel in de tweede helft van de achttiende eeuw* (Den Haag, 1990) 157.

het graafschap Vlaanderen behoorde.⁶⁰ Hij had daar authentieke afschriften van laten maken en onderzocht of de stukken echt waren. De zaak leidde na veel gepraat tot een verdrag tussen de Raad en Zeeland over het verloop van de grens en ieders aandeel in de bedijking.

Veel verder ging een voorstel van thesaurier Gilles en secretaris Van Hees in 1777. Zij waren in het eigen archief op zoek gegaan naar de originele stukken met betrekking tot de in 1579 gesloten Unie van Utrecht en hadden deze gevonden. Tot hun genoegen bleken de originelen goed leesbaar en in een puike staat te verkeren. Zij vonden niet alleen het verdrag van 23 januari 1579 maar ook een voorbereidende overeenkomst van 6 december 1578 en een reeks akten uit 1579 en 1580 waarbij steden in Vlaanderen, Brabant, Opper-Gelder en Utrecht toetraden tot deze nadere unie. Op hun voorstel besloot de Raad om het verdrag en enkele bijbehorende documenten door Johan Enschedé te doen drukken.⁶¹ Deze publicatie verscheen in 1778.

Acquisitie

Men nam soms de moeite om stukken die men belangrijk vond maar kwijt was geraakt terug te kopen. Zo vond de secretaris bij boekverkoper De Hondt in Den Haag een exemplaar met het verslag van de Grote Vergadering van 1651.⁶² De Raad besloot het aan te schaffen en De Hondt er f 150 voor te geven. Het stuk werd zo belangrijk geacht dat besloten werd het in het geheim archief te deponeren.

Archieven van opgeheven instanties die tot het taakveld van de Raad behoorden werden naar Den Haag overgebracht, zoals het archief van de auditeur van de forten Frederik Hendrik en de Kruisschans aan de Schelde.⁶³

De praktijk: het papier was geduldig

Op papier was de archivering van de Raad van State en de onder hem vallende functionarissen goed geregeld, maar de regels werden niet altijd en overal opgevolgd. In oktober 1792 meldde de ontvanger van de gemene middelen in Breda dat hij de Raad geen advies kon geven ten aanzien van een herziening van de wetgeving op de gemene middelen.⁶⁴ Van der Borch trof in het archief van zijn kantoor alleen de resolutie uit 1736 aan over hoe er gearhiveerd moest worden, verder niets. Hij moest constateren dat zijn voorgangers zeer nalatig waren geweest. Hij had zijn best gedaan om elders de resolutiën die de Raad had genomen met betrekking tot deze belastingen, maar zonder resultaat. Wat

⁶⁰ Raad van State, resolutie 14 augustus 1775.

⁶¹ Raad van State, resolutie 28 augustus 1777. Ik ben van plan hierop nog terug te komen in een volgend deel van de serie *Archivistica*.

⁶² Raad van State, resolutie 5 november 1749. De Grote Vergadering was een congres van afgevaardigden van de zeven gewesten dat werd gehouden na de mislukte staatsgreep van stadhouder Willem II in 1650. In 1717 werd voor de tweede en laatste maal een dergelijk congres gehouden.

⁶³ Raad van State, resolutie 7 maart 1786.

⁶⁴ Raad van State, resolutiën 21 augustus, 13 september en 29 oktober 1792.

er toen gebeurde is veelzeggend. De Raad werd niet boos, maar liet weten zich hierbij neer te leggen. Ontvanger Van der Borch moest alleen nagaan welke bepalingen van het generaal plakkaat uit 1716 wel en welke niet werden nageleefd. De heren in Den Haag gingen er dus van uit dat de praktijk in Brabant anders was dan de leer.

Laksheid van de Raad van State

De Raad was zelf ook niet altijd zo ijverig. Een voorval in IJzendijke, een vesting in Staats-Vlaanderen, uit 1790 toont dit duidelijk aan.⁶⁵ De commies van het magazijn had bericht dat hij van zijn voorganger maar een klein aantal resolutiën over het werk had kunnen overnemen. De rest ontbrak. De nieuwe commies wist dus niet waaraan hij zich te houden had en dus wendde hij zich in arren moede tot Hare Edel Mogende. Voorgesteld werd een nieuwe instructie te laten maken voor de commiezen van de magazijnen. De nu geldende stamde uit 1605. In 1752 was men al op het idee gekomen om deze instructie van tweeëneenhalve eeuw oud te laten vervangen. Derhalve was aan enkele officieren van de artillerie opdracht gegeven nieuwe conceptinstructies te maken voor de commies-stapelier van het generaliteitsmagazijn in Dordrecht en voor de commiezen van de tientallen magazijnen in de frontiersteden. De magazijnen bevatten veel wapentuig waaronder bommen, granaten en kanonslopen, vandaar dat de artillerie werd ingeschakeld. Een jaar later hadden de officieren drie concepten van instructies ingeleverd, een voor de commies-stapelier in Dordt, een voor de commiezen van de magazijnen en een voor de officieren van de artillerie. De Raad had deze stukken in 1752 toevertrouwd aan een commissie uit zijn midden en daarna was er tot 1790 he-le-maal niets gebeurd. Vergoelijkend liet de Raad in 1790 opschrijven dat de concepten ook wel erg ingewikkeld waren geweest, dus werd besloten enkele officieren op te dragen een vereenvoudigde versie te maken.

7.

Het kaartenarchief

Zowel de Raad als het corps militaire ingenieurs, dat vanaf 1695 goed georganiseerd was en een ambtelijke organisatie had met een duidelijke hiërarchie en een verdeling in geografische 'departementen', waren overtuigd van het nut en het belang van militaire kaarten.⁶⁶ Geregeld werden nieuwe kaarten gemaakt soms in opdracht van de Raad maar ook wel op initiatief van de ingenieurs. Wat van belang leek moest worden opgezonden naar Den Haag om daar in het archief te worden opgeborgen. Zo kwam er af en toe een kaart binnen, maar er was geen sprake van een beleid met betrekking tot acquisitie of kartering. Ik vond wel aanzetten in die richting, bijvoorbeeld in 1716 toen de Raad een commissie uit zijn midden benoemde om te zien of er geen nieuwe plans moesten worden gemaakt van de frontiersteden en de barrièrevestingen.⁶⁷ Er gebeurde echter verder niets.

⁶⁵ Raad van State, resolutie 14 december 1790.

⁶⁶ Uitterhoeve, *Kraijenhoff*, 32-35 en 169-171.

⁶⁷ Raad van State, resolutie 19 mei 1716.

In 1718 is directeur-ingenieur Mellema bezig met de kartering van het gebied tussen de Dollard en het Zwarte Water. Het gebied waar de frontieren lagen was opgedeeld in departementen, die ieder door een directeur met de rang van kolonel geleid werden. Aan het hoofd van de dienst stond de directeur-generaal der fortificatiën. In 1719 leverde Mellema een kaart in die hij had gemaakt van de moerassen van Westerwolde. De kaart met een memorie over hoe de moerassen onder water konden worden gezet en verscheidene bijlagen werd door de Raad gearhiveerd.⁶⁸ De kaart heeft een formaat van 420 bij 140 centimeter en een schaal van 1 op 19.000.⁶⁹ Twee jaar later wordt gemeld dat de ingenieurs weer begonnen zijn met het karteren van de moerassen in Westerwolde, Drenthe en het noorden van Overijssel.⁷⁰ Zij waren gevorderd tot het terrein tussen Hardenberg en Coevorden.⁷¹

In 1722 kreeg ingenieur Vink order om een rapport met kaart te maken over het gebied rondom Oudenbosch. De rivier de Mark was daar aan het verlanden en het scheepvaartverkeer ondervindt er hinder van. Twee weken later lag er een omstandig rapport op tafel.⁷²

Vorming van een verzameling van 'kaarten en plans' in 1734

Toen secretaris Ten Hove in 1734 het papieren archief beschreven en geordend had, smaakte dat naar meer. Al rangschikkend en beschrijvend was het hem opgevallen dat men niet over goede plattegronden beschikte van de grensvestingen.⁷³ Er was ooit een legger gemaakt op deze 'plans', maar deze was niet bijgehouden. Het was vreedstijd, er was geen stadhouder met allerlei besognes, dus was er niet veel werk en men pakte de zaak meteen op. De directeur-generaal der fortificatiën werd opgedragen om plans te laten maken van vestingen of bestaande kaarten te laten kopiëren. De barrièrevestingen waren daarbij inbegrepen.

*'Alle van een en het selve formaat op groot roijal parquement waarvan hij de vellen sal inkoop en aan deselve toesenden, dat op ieder van deselve behalve de fortificatiewerken sal worden gesteld de voetmaat waarop se gemaakt zijn, mitsgaders het omleggende terrain soo verre het nodig is en daar inundatiën geformeert kunnen worden, dat aldaar de inundatie soo verre die gaan mede geteekend sullen worden; dat voorts op de kant sullen worden geset de namen der werken, poorten en de nieuw aangelegde fortificatiën sedert den jaare 1727 en 't geen verder tot informatie nodig is'.*⁷⁴

De directeur moest een termijn stellen waarbinnen de militaire ingenieurs de kaarten klaar moesten hebben. Anders belandde het idee onderop de stapel en morgen was er weer een

⁶⁸ Raad van State, resolutiën 13 april en 22 mei 1719.

⁶⁹ Versfelt, *Hottinger-atlas*, 31.

⁷⁰ Raad van State, resolutie 28 juli 1721.

⁷¹ Versfelt, *Hottinger-atlas*, 31.

⁷² Raad van State, resolutiën 26 augustus en 7 september 1722.

⁷³ Raad van State, resolutie 19 april 1734. Zie voor een lijst van grensvestingen en barrièrevestingen in 1750 de bijlage.

⁷⁴ Raad van State, resolutie 19 april 1734.

dag in een vesting waar de ene dag niets en de volgende dag weer niets gebeurde. Per plan kregen de ingenieurs betaald maar niet meer dan f 50 per plan. Alle plans gingen naar de Raad om te worden ingebonden. Wanneer er nieuwe werken werden aangelegd, moesten deze op de plans worden bijgetekend.

Dit ambitieuze plan werd in de volgende decennia uitgevoerd, zodat aan het eind van de achttiende eeuw alle frontiervestigingen en hun omgeving en de barrièrevestigingen waren gekarteerd. Een groot deel van deze plans en kaarten is nog niet zo lang geleden onder andere door de uitgeverijen Heveskes en Canaletto in druk uitgegeven.⁷⁵ Het zijn meestal zeer gedetailleerde kaarten die met de hand in pasteltinten zijn ingekleurd. Vakwerk dat ook nu het oog nog streelt.

Kaarten als bron van informatie

Vanaf 1734 keert het onderwerp kaarten en atlas geregeld terug in de resolutieregisters. De overtuiging groeit dat betere en meer precieze informatie over de vestingwerken loont en dat kaarten en 'memories' belangrijk zijn. Als zij belangrijk zijn, mogen zij niet in handen vallen van vreemdelingen en andere onbevoegden. Het viel de Raad op dat na de dood van een militair ingenieur de plans en andere stukken vaak in vreemde handen vielen.⁷⁶ De Raad vond dat onwenselijk en er kwamen voorschriften. Na de dood of het ontslag van een militaire ingenieur werden de onder hem berustende kaarten en plans geïnt inventariseerd. Daarna werd gekeken wat waardevol was. Dit werd overgebracht naar Den Haag om daar in een van de kasten in de raadkamer te worden opgeborgen. De Raad zat daar boven op. Er hoefde maar een brief binnen te komen dat ergens een ingenieur was overleden, of er ging een missive de deur uit dat de kaarten moesten worden opgespoord en worden geïnt inventariseerd. Een voorbeeld is het geval van generaal De la Rocque die in 1748 wegens een vergriep door de Hoge Krijgsraad werd veroordeeld.⁷⁷ Zijn papieren en kaarten werden in beslag genomen. Ze lagen op zijn buitenplaats in Voorburg en aan de Raad overgedragen. De Raad besloot om deze stukken te leggen bij de andere plans en kaarten

'om bij de eerste bequame gelegenheid, de eene soo wel als de andere gesorteert, van nieuws geïnt inventariseert en desulke die van geen dienst kunnen zijn geamoveert te worden; dat de verdere overgebragte papieren insgelijx sullen worden nagesien, 't geen onnut is verbrant en het overige ter seretarye bewaart sal worden'

In de resolutie volgt dan een inventaris van de plans, kaarten en stukken waaronder resolutiën over Staats-Vlaanderen.⁷⁸

Een ander voorbeeld is het archief van directeur Cluver. Na zijn dood zond de weduwe een lijst op van alle kaarten en plans, daaraan toevoegende dat zij een 'douceur' verwachtte voor al dit moois.⁷⁹ Krachtens resolutie van 7 maart 1735 had zij al alle bestekken en resolutiën van het departement dat haar man bestierde overgedragen aan zijn opvolger. De

⁷⁵ Hoogendoorn-Beks, *De Hattinga's* en Versfelt, *Hottinger-atlas*.

⁷⁶ Raad van State, resolutie 3 december 1739.

⁷⁷ Raad van State, resolutie 24 juli 1748.

⁷⁸ Raad van State, resolutie 24 juli 1748, f 1217 r/v.

⁷⁹ Raad van State, resolutie 17 december 1750.

Raad bekeek de lijst en maakte een verdeling in wat interessant is en wat niet.⁸⁰ Twee kaarten zouden worden bewaard in de raadkamer en negen kaarten worden neergelegd in de kist die staat in de charterkamer boven de secretarie, de rest mocht terug naar de weduwe-Cluver. Zij krijgt daarvoor f 400.

In 1783 verneemt de Raad dat kapitein-ingenieur Van Suchtelen onlangs in dienst is getreden van keizerin Catharina II van Rusland.⁸¹ Hij zou kopieën hebben gemaakt van belangrijke kaarten en plans en op het punt staan deze mee te nemen. De president van de Raad de heer Lichtenberg acht dit ongewenst en dus wordt de zaak in studie genomen. Ten slotte worden enkele kaarten die van belang lijken overgenomen.⁸² De Raad heeft daar op advies van de directeur-generaal der fortificatiën Du Moulin f 2100 voor over opdat 'zoortgelijke verzameling niet in vreemde handen gerake'.⁸³ Keizerin Catharina betaalde kennelijk een goed salaris, want een jaar later treedt de gewezen ingenieur J.E. de Witte in Russische dienst en hij biedt de Raad enige kaarten ter overname aan.⁸⁴ Ook Cornelis Redelijkheid die benoemd was in de nieuwe functie van inspecteur van de wateren en andere werken in de generaliteitslanden wil in 1786 in Russische dienst treden.⁸⁵ De politieke instabiliteit in de Republiek doet experts zoals de ingenieurs uitzien naar ander werk in andere landen. De uitstroom van menselijk kapitaal was begonnen. Na 1795 zou die versnellen.

Steeds weer komen er nieuwe regels, die men negatief bezien kan interpreteren als regelzucht maar ook kan duiden als een teken dat men waarde hechtte aan kaarten als bron van informatie. Weten leidde tot meer kennis en dat weer, zo meende men, tot meer greep op een onvoorspelbare toekomst.

Kaarten zijn dienstgeheim.

Directeur-generaal Hertell levert in 1738 zeven delen met plans van vestingen in.⁸⁶ Hij geeft de heren raden in overweging om ze op te bergen in het notenhouten kastje dat hij heeft laten maken en dat in de raadkamer staat opgesteld. De Raad vindt dat een goed idee, maar neemt meteen maatregelen om te voorkomen dat iedereen er zo maar bij kan komen. Er worden twee sleutels gemaakt, waarvan er een aan de thesaurier-generaal en de andere aan secretaris Van der Hoop worden gegeven. De kaarten moeten altijd blijven berusten bij de Raad en zij mogen alleen door commissies uit de Raad worden gebruikt en meegenomen. Als beloning voor al het werk krijgt Hertell een zilveren koelvat dat echter niet meer dan f 500 mag kosten.

Al in 1722 doet de Raad moeite om een kaart van de vesting Breda en omgeving naar Den Haag te halen. Deze was gemaakt door ingenieur De Moor, maar na zijn dood door de auditeur-militair in Bergen op Zoom meegenomen. De gouverneur van Breda, Willem landgraaf van Hessen en luitenant-generaal meldt dit aan de Raad die de kaart opeist. De auditeur die rechten heeft op de erfenis stribbelt tegen, maar de Raad houdt voet bij stuk:

⁸⁰ Raad van State, resolutie 27 januari 1751.

⁸¹ Raad van State, resolutie 1 juli 1783.

⁸² Raad van State, resolutie 12 augustus 1784.

⁸³ Raad van State, resolutie 1 juli 1785.

⁸⁴ Raad van State, resolutie 24 maart 1784.

⁸⁵ Raad van State, resolutie 3 oktober 1786.

⁸⁶ Raad van State, resolutie 19 maart 1738. Zie over de geheimhouding ook: Versfelt, *Hottinger-atlas*, 59.

de kaart is in opdracht van het land gemaakt, dus eigendom van de staat en maakt derhalve geen deel uit van het sterfhuis. Er meldt zich ook nog een burger uit Bergen op Zoom die een vordering van f 91 en 15 stuivers heeft op het sterfhuis-De Moor en beslag laat leggen op de kaart. Zijn verzoek wordt echter door de Raad afgewezen.⁸⁷

In 1740 wordt het beheer van de kaarten door militaire ingenieurs geregeld.⁸⁸ Wanneer een ingenieur overlijdt moeten alle onder hem berustende kaarten en plans naar de Raad. Alleen zoon van overleden ingenieurs die zelf ook ingenieur der fortificatiën zijn mogen de kaarten houden.

De geheimhouding van de kaarten en plans wordt steeds meer aangescherpt. Wanneer ingenieur Herlin op aanwijzing van stadhouder Willem IV kopieën moet maken van de plans die in de raadkamer liggen, moet hij op zijn ambtseed beloven dat hij voor niemand anders als Zijne Hoogheid kopieën maakt.⁸⁹ In 1752 wordt een kapitein-ingenieur gewaarschuwd voortaan geen kaarten meer af te geven aan onbevoegden om ze te kopiëren. De Raad is erg boos ('ten hoogste onvergnoegt') en eist van hem dat het door hem uitgeleende plan van Bredevoort, een onbelangrijke vesting in Oost-Gelderland, weer terug komt.⁹⁰ De Raad wil weten wanneer het plan weer terug is. De opeenvolging van gedetailleerde voorschriften geeft aan dat er interesse was voor de kaarten bij andere deskundigen en dat zelfs de stadhouder die sinds 1747 erfelijk opperbevelhebber was van leger en vloot niet direct over de kaarten kon beschikken. De militaire ingenieurs hielden de kaarten graag onder zich of wilden er anders geld voor zien, omdat zij zo gaven zij voor buiten diensttijd en uit liefde voor het vak waren gemaakt. De Raad, die doorgaans zuinig was, was bereid daarvoor te betalen zolang het maar niet te gek werd. Er werd dus onderhandeld en afgedongen ('gemodereert').

Aanleg van atlassen

De atlas-Hattinga

In 1739 ontdekte de commissie-Westerwolde, die de noordelijke en oostelijke frontieren was afgereisd, dat er zich in de plans van Zwolle en Kampen verscheidene fouten stonden.⁹¹ Zij stelt voor daarom nieuwe plans te maken. Hertell krijgt order

'te doen formeren van ieder der voors. twee steeden een nieuw plan op parkement so en in der voegen als de plans van de andere steden en plaatsen syn, welke in den Raad bewaart werden'

In 1745 wordt een begin gemaakt met de kartering van heel Zeeland en Staats-Vlaanderen. De vestingen in dat laatste gebied kregen naar verhouding altijd al meer aandacht van de Raad en de stadhouder. Bij een Franse aanval, waar men steeds op verdacht moest zijn, was de afstand tussen de Franse grens en die van Staats-Vlaanderen maar kort. De Franse legers

⁸⁷ Raad van State, resolutiën 8, 15 en 16 september 1722. Een auditeur-militair is de officier van justitie van de krijgsraad.

⁸⁸ Raad van State, resolutie 9 februari 1740 en resolutie 5 december 1757.

⁸⁹ Raad van State, resolutie 29 december 1749.

⁹⁰ Raad van State, resolutie 25 september 1752.

⁹¹ Raad van State, resolutie 24 maart 1739.

waren de Oostenrijkse Nederlanden binnengevallen en in dat jaar viel de barrièrevesting Doornik in hun handen.

In de periode 1745-1751 werden zo door de medisch doctor Willem Tiberius Hattinga en zijn zoons David en Anthonij heel Zeeland en Staats-Vlaanderen gekarteerd.⁹² Daarnaast maakten zij kopieën van bestaande kaarten van vestingen en linies in Staats-Brabant. De kaarten werden opgeborgen in een kast die in de raadkamer staat. Op 3 september 1745 rapporteren thesaurier-generaal en secretaris dat zij gesproken hebben met W.T. Hattinga

*‘over het formeren van een copye van den atlas van Staats Vlaanderen welke hy versamelt heeft, vervattende ruym een honderd dertig particuliere kaarten volgens een lyst die daer van is geexhibeert waar by hy soude voegen de grote kaart van Staats Vlaanderen verdeelt in tien stukken’*⁹³

Zij zijn met hem overeengekomen dat de atlas uit 130 kaarten zal bestaan en uit een grote kaart van Staats-Vlaanderen. Daar kan dan nog een door hem zelf gemaakte kaart bij van het Markiezaat van Bergen op Zoom. Voor dat alles ontvangt hij de mooie som van f 1200. Medisch doctor W.T. Hattinga mag voor zijn zoon, met wie hij samenwerkt, een waterpas kopen, als het maar niet duurder is dan f 160. Twee jaar later blijkt dat het door instrumentmaker J. van Mussenbroek gemaakte waterpas wat duurder uitvalt, namelijk f 203, maar de Raad vindt dat goed.⁹⁴

In 1748 telt de atlas van Staats-Vlaanderen al 130 kaarten.⁹⁵ Verder heeft zijn dan gereed kaarten van het grootste gedeelte van Bergen op Zoom, Steenberghe, Prinsenland, Willemstad, Klundert enz. Om de atlas van Staats-Brabant te completeren moeten er nog kaarten komen van de Baronie van Breda en de Meierij van 's-Hertogenbosch. Hij vraagt toestemming om de kaarten van Breda en 's-Hertogenbosch die in de raadkamer hangen te kopiëren. Zo zal er een atlas ontstaan van 300 kaarten die in drie of vier banden gebonden kan worden. De Raad stemt hiermee en zegt hem bovenop de al uitbetaalde f 1200 nog eens f 1200 toe.

Besloten wordt ook dat Hattinga de kaarten die de Raad al heeft inventariseert en met assistentie van kamerbewaarder Remer beter opbergt:

‘sodanig dat deselve naar de ordre der departementen van de fortificatiën op de inventaris in classen werden gerangeert en van nieuws gequoteert en genummert (met aanwysing in wat tafel en lade ieder plan of kaart gelegd is); [verder] te formeren een separate lijst van de plans van batailles of campementen die voorhanden syn, met aanwysing als voren waar deselve te vinden syn; als mede een separate lyst van de ingesonden plans die in het kasje in de raadkamer berusten met specifique melding welke plans in ieder boek gevonden worden; en eindelyk een lyst van sodanige plans en kaarten die oud en van minder waarde of nuttigheid syn dog niet geheel behoren verworpen te worden; werdende gem/e secretaris versogt de sleutels van de voors. tafels na dat alles in ordre gebragt sal syn onder syne bewaring te nemen, en aan niemand eenig plan, kaart of boek sonder receptis uit te geven als mede om ter bewaring van de voors. plans en kaarten van minder waardy een plaats boven

⁹² Over dit project handelen veel resoluties onder andere: 1745, 1 en 3 september, 1747, 17 maart, 1748, 30 oktober, 1749, 13 en 18 maart en 28 augustus, 1751, 24 juni. Hoogendoorn-Beks, *De Hattinga's*.

⁹³ Raad van State, resolutie 3 september 1745.

⁹⁴ Raad van State, resolutie 17 maart 1747.

⁹⁵ Raad van State, resolutie 30 oktober 1748.

de secretary te despiceren.'

Alles moet netjes worden geordend, dan gaat de kast op slot en alleen de secretaris mag met een bewijs van afgifte kaarten uitlenen. Er wordt onderscheid gemaakt in belangrijke kaarten die een goede berging verdienen, in minder belangrijke kaarten die echter nog niet voor vernietiging in aanmerking komen en in kaarten die van geen nut meer zijn en dus weg kunnen wat vermoedelijk betekende dat zij werden verbrand.

In maart 1749 is Hattinga gereed met zijn werk.⁹⁶ Zoon Anthonij Hattinga krijgt daarna opdracht van de stadhouder heel Zeeland in kaart te brengen.⁹⁷ Hij heeft voor zijn arbeiders een tent en kar aangeschaft en vraagt om een vergoeding. Ze trekken van dag tot dag naar een andere plaats.

Op 24 juni 1751 is dr. Hattinga gereed met zijn werk. Hij biedt de Raad een atlas van Staats-Brabant aan in drie delen met 157 getekende kaarten en plans en een atlas van Staats-Vlaanderen in vijf delen met 240 kaarten en plans.⁹⁸ De Raad betaalt hem daarvoor nog eens f 3500. Op 2 oktober 1751 overleed stadhouder Willem IV. Hij liet slechts een zoontje van drie jaar en een dochtertje na. In de jaren daarna verflauwt de belangstelling voor het maken van nieuwe kaarten. Wel wordt in 1755 besloten een kabinetje voor de bewaring van atlas van Staats-Vlaanderen te laten maken.⁹⁹

Behalve vestingen werden ook van militaire gebouwen in deze vestingen plattegronden gemaakt. In 1751 gaf de Raad opdracht aan ingenieur De Haan directeur van het departement Vlaanderen om de plattegronden van alle gebouwen van het land in Staats-Vlaanderen te verzamelen. In 1754 leverde De Haan deze in drie boekdelen gebonden 'plans' in. Ook deze kaarten werden gearhiveerd.¹⁰⁰

De atlas-Hottinger

Het voert te ver om alle karteringswerkzaamheden die na het aantreden van prins Willem V als erfstadhouder in 1766 een voor een te bespreken. Ik vermeld alleen nog de atlas van Hottinger die in 1792 gereed kwam en die onlangs ook is uitgegeven.¹⁰¹ De opmeting van Westerwolde, Oost-Drenthe en de omgeving van Coevorden begon 1788. Daarvoor waren Salland en de Graafschap in kaart gebracht.

In 1792 kwam de atlas gereed, net voordat directeur-generaal Du Moulin, die zich zeer had ingespannen om de fortificatiën te verbeteren en kartering van de frontieren van groot belang achtte, overleed. De 53 kaarten maakten tezamen een topografische atlas uit van het gebied tussen de Dollard en Nijmegen. Behalve een atlas op groot formaat hadden de ingenieurs nog twee exemplaren op kleiner formaat gemaakt. Een ervan werd geschonken aan stadhouder Willem V, het andere en het grote exemplaar werden toegevoegd aan de kaartenverzameling van de Raad. De Raad was zeer content en beloonde de drie ingenieurs die eraan hadden gewerkt met f 300, f 500 en f 700 en een vergoeding van de gemaakte kosten in totaal f 717. De 'brouillons' [kladexemplaren] moesten zij onder zich houden, maar

⁹⁶ Raad van State, resolutiën 13 en 18 maart 1749.

⁹⁷ Raad van State, resolutie 28 augustus 1749.

⁹⁸ Raad van State, resolutie 24 juni 1751.

⁹⁹ Raad van State, resolutie 20 juni 1755.

¹⁰⁰ Raad van State, resolutie 25 maart 1754.

¹⁰¹ Versfelt, *Hottinger-atlas*, in het bijzonder 25-34.

na overlijden of ontslag uit de dienst zouden deze ook naar de Raad gaan. Maken van kopieën werd uiteraard verboden.¹⁰²

Aanstelling van een 'directeur der militaire kaarten' in 1794

Op 1 februari 1793 verklaarde de kersverse Franse Republiek de oorlog aan het Verenigd Koninkrijk en de Nederlandse Republiek die toen al meer dan 200 jaar bestond. Enkele weken later bezette een door generaal Dumouriez aangevoerd Frans legercorps westelijk Staats-Brabant. Breda capituleerde, Klundert en Willemstad werden belegerd. Onder druk van de oorlog werd niet alleen het leger vergroot, maar werden ook organisatorische veranderingen doorgevoerd. Een ervan was de professionalisering van het beheer van de kaartenverzameling.

Kapitein Westenhout, die kort daarvoor als assistent was toegevoegd aan de ziekelijke directeur-generaal der fortificatiën Du Moulin, berichtte in 1793 dat hij van de weduwe van zijn baas alle papieren had overgenomen. De Raad kende aan de erfgenamen van Dumoulin als bewijs van dank voor de diensten die de overledene aan het land had bewezen 1000 dukaten [= ongeveer f 5.300] toe.¹⁰³

Op 31 maart 1794 besloot de Raad om kapitein-ingenieur Westenhout te benoemen tot archivaris van de kaartenverzameling.¹⁰⁴ Deze was door alle toevoegingen zo groot geworden dat niemand er nog goed de weg in wist. Ik citeer uit de resolutie: dat

niet alleen dat dezelve [kaarten en plans] niet genoegzaam en behoorlyk zyn gesorteerd en in differente classen verdeeld, maar dat ook door het verzenden der kaarten en plans bij overledene of uyt den dienst getreden directeurs en ingenieurs nagelaten, derzelver verzameling so groot en met verscheyde stukken die of in zig zelve geen de minste waarde hebben, of door de verandering van werken en situatie onnut geworden zyn, opgevuld word, dat daardoor verwarring ontstaat en het bezwaarlyk word om wanneer men het een of ander wil nazien, of van emplooy maken, het goede uyt het kwaade of gebrekkige te onderkennen, dat aan de andere kant wederom ontbreeken zommige plans en kaarten welke in deze collectie behoorden gevonden te worden.

Van sommige vestingen zijn echter helemaal geen kaarten aanwezig of alleen gebrekkige. Nodig is

behoorlyke schifting van het geen by den Raad gevonden word en uyt het geen van tyd tot tyd van overleden ingenieurs inkomt, de dubbelde stukken tot gebruyk der departementen en garnisoenen gedestineert wierden.

Kapitein Westenhout kreeg de titel van 'directeur der militaire kaarten en plans'. Hij moest alles sorteren in overleg met de secretaris van de Raad en de chartermeester die het

¹⁰² Raad van State, resolutiën 19 september 1791 en 7 september 1792.

¹⁰³ Raad van State, resolutie 24 juli 1793.

¹⁰⁴ Raad van State, resolutie 31 maart 1794.

papieren archief bleef beheren. Daarna moest hij

de beste [kaarten] op rollen of in portefeuilles leggen, na vereysch doen opplakken, en verder op de convenabelste wyze rangeeren, formeerende daar van behoorlyke inventarissen of registers en korte beschryvingen, welker derzelver emplooy gemakkelyk maken. Voorts geheel onnutte of vitieuse stukken te amoveeren en dubbelde te zenden na de departementen of garnisoenen, daar dezelve ontbreken en van dienst kunnen zyn.

We stuiten hier op een opmerkelijk gegeven. De Raad beschikte over alle kaarten, maar daar kon niet iedereen, zelfs officieren niet, zomaar bij. De commandanten van de vestingen en de daar gelegeerde ingenieurs beschikten maar over een deel van de kaarten en het is de vraag of dat de beste waren. Met andere woorden: hadden de militairen te velde, die de strijd moesten voeren, wel toegang tot alle informatie die zij nodig hadden? Beantwoording van deze vraag valt buiten het bestek van dit artikel. Westenhout moest de collectie ook aanvullen en de Raad adviseren wat te doen met de kaarten en plans die afkomstig waren van overleden ingenieurs en ingenieurs die uit dienst waren gegaan. Het tractement werd vastgesteld op jaarlijks f 1000.

Er kwam een royaal bezoldigde archivaris die ging beheren dat wilde volgens de toen geldende normen zeggen: ordenen, beschrijven, inpakken, opbergen, waarderen, selecteren en vernietigen. Criterium voor de selectie was of de staat en het leger de kaarten nog konden gebruiken. Kaarten van vestingwerken die waren geslecht konden dus gewoon weg.

In augustus 1794 leden de geallieerde legers (Oostenrijk, Verenigd Koninkrijk en de Republiek) bij Fleurus een nederlaag. Al spoedig bleek dat de Fransen aan de winnende hand waren en de geallieerden zich alleen maar terugtrokken. Kort na Kerstmis 1794 forceerden de Fransen geholpen door de strenge vorst de grote rivieren. Op 18 januari 1795 vluchtte Willem V naar Engeland waar zijn moeder vandaan kwam. In Amsterdam riepen enkele regenten de Bataafse Republiek uit. De Raad van State werd beschouwd als een stadhouderlijk orgaan en dus op 4 maart 1795 opgeheven. Wat er voor in de plaats kwam was inhoudelijk nagenoeg hetzelfde maar droeg wel een andere naam, namelijk Comité tot de Algemene Zaken van Bondgenootschap te Lande, ofwel Comité te Lande. De oorlog ging immers door, nu met Frankrijk tegen het Verenigd Koninkrijk. Het Comité telde 21 leden en was verdeeld in drie afdelingen waarvan er een belast werd met het leger. Pas in 1798 kwam er na de staatsgreep van januari een heel andere organisatie met onder andere ministeries van Oorlog (leger), Marine en Financiën.

Het duurde even voordat de afdeling Oorlog van het Comité toegang kreeg tot de kaartenverzameling. Bentinck, kwartiermeester-generaal had de sleutels op 24 maart 1795 nog onder zich van de kamers waar zich de plans, landkaarten en andere militaire stukken bevonden.¹⁰⁵ Bentinck werd verzocht de sleutels af te geven. Kapitein Westenhout bleef in 1795 gewoon in functie. Op 24 juli verzocht hij weliswaar om ontslag, maar hij bleef althans tot 31 december 1795 zijn werk doen.¹⁰⁶

Een groot deel van de kaartenverzameling is terecht gekomen in de atlas van het Nationaal Archief. Dankzij de inspanningen van de heren raden en hun secretarissen heeft dit archief de grootste kaartenverzameling van Nederland.

¹⁰⁵ Comité te Lande, resolutie 24 maart 1795.

¹⁰⁶ Comité te Lande, resolutie 24 juli 1795.

8.

Conclusies

In de achttiende eeuw besteedde de Raad van State veel zorg aan zijn archief. Dat wil overigens niet zeggen dat de Raad dat voor 1716 niet deed maar dat heb ik nog niet onderzocht. Naarmate de tijd voortschreed ging de secretaris van de Raad steeds meer opschrijven. Een deel resolutiën uit 1620 telt ongeveer 100 folia, dat wil zeggen 200 bladzijden. In de achttiende eeuw heeft men voor een vredesjaar twee delen van in totaal ongeveer 1000 tot 1200 folia nodig, in tijden van oorlog of wanneer er oorlog dreigt zijn vier delen nodig met ongeveer 2000 tot 2500 folia om alle consideratiën, adviezen, memoriën en resolutiën vast te leggen.

De Raad vond het archief belangrijk omdat het een beleidsinstrument was. Informatie gaf macht, vooral als deze informatie niet toegankelijk was voor anderen. Voorkennis gaf extra macht en invloed. In het negentiende-eeuwse Nederlands Indië en de Nassause Domeinraad was dat ook zo.¹⁰⁷

In 1733-1734 komen er voorschriften voor ambtenaren die aan de Raad ondergeschikt zijn. Vanaf 1748 is er een onbezoldigde archivaris voor het papieren archief, in 1794 stelt de Raad een bezoldigde archivaris voor het kaartenarchief aan. In 1734 was besloten een verzameling kaarten van de frontieren aan te leggen. Vanaf dan worden niet alleen kaarten van vestingsteden en vestingwerken, maar ook van linies en te inunderen gebieden, systematisch gearchiveerd. De Raad getroostte zich veel moeite om afdwalen en zoekraken van kaarten te voorkomen.

Interesse naar de geschiedenis van de Republiek bracht de Raad er in 1777 toe om de tekst van de Unie van Utrecht en enkele daarmee verband houdende documenten te laten drukken. Deze interesse in de geschiedenis van de staat zal verband gehouden hebben met de oplopende politieke spanningen en een opgang komend debat over de 'constitutie' van de Republiek. Dit gistingproces zou tenslotte uitmonden in de Bataafse Revolutie.

Het documentenarchief en het kaartenarchief waren zéér geheim. Zelfs de stadhouder, de directeur-generaal der fortificatiën en generaal Daendels mochten er niet zomaar in. De militaire ingenieurs maakten echter kopieën en kaarten uit liefhebberij of om ze te verhandelen. Vrienden en relaties kregen vermoedelijk inzage en kaarten zullen zijn uitgeleend om dan niet meer terug te keren. Af en toe blijkt dat de voorschriften aangaande het archiveren niet werden opgevolgd. Het papier was geduldig. Kaarten circuleerden wel, maar het was toch moeilijk er aan te komen.

Het papieren archief was opgezet zoals dat van de Staten-Generaal en andere generaliteitscolleges, namelijk volgens het resolutiestelsel. De serie registers met resolutiën vormde de ruggengraat van het archief. De ingekomen en uitgegane stukken werden daaraan opgehangen. Deze wijze van archiveren correspondeerde met de wijze van besturen. Deze karakteriseer ik als inductief en retrospectief. Men keek eerst of het probleem zich al eerder had voorgedaan, en hoe het toen was opgelost. Daarna werden de

¹⁰⁷ Kappelhof. 'Archieven'. Over het archief van Nassause Domeinraad verschijnt een aparte studie.

adviezen van deskundigen ingewonnen. Deze bestonden uit feitelijke informatie en uit overwegingen. De Raad maakte daar gebruik van zonder het heft uit handen te geven. De besluiten werden ter kennis gebracht van de ambtenaren die ze uit moesten voeren of van de burgers en boeren die er zich aan te houden hadden.

Dat wilde zeggen dat de secretaris en de thesaurier, de twee belangrijkste 'ministers' van de Raad, snel moesten kunnen opzoeken wat er vroeger was gebeurd. Daarvoor waren indices onmisbaar. Ze werden per jaar gemaakt, de particuliere indices, en over een langere periode, de generale indices. Deze laatste werden in de achttiende eeuw door de commiezen en klerken van de secretarie van de Raad in eigen tijd samengesteld. Ik heb deze indices (nog) niet goed onderzocht. De index die loopt over de periode 1668-1734 bevat echter maar een klein deel van de resolutiën.¹⁰⁸ Routinezaken zijn niet opgenomen. Bij de val van de Republiek beschikte de Raad over indices op de resolutiën van de Raad over de periode 1648 tot 1795.

Archiefbeheer hield, al werd daar weinig over opgeschreven, ook in waardering, selectie en vernietiging. Men gooide weg of verbrandde wat men niet meer nodig meende te hebben.. Er werden geen lijsten aangelegd van vernietigde stukken.

Lijst van bronnen

Archieven

Archief Raad van State 1581-1795

(in Nationaal Archief, toegangsnummer 1.01.19)

Archief Comité te Lande

(in Nationaal Archief, toegangsnummer 2.01.14.01)

Literatuur en uitgaven van kaarten

Deursen, A.Th. van, 'Staat van oorlog en generale petitie in de jonge Republiek' in : *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden*, 91 (1976) 44-55.

Fockema Andreae, S.J., *De Nederlandse staat onder de Republiek* (Amsterdam, 1975).

Fruin, Robert, H.T. Colenbrander en I. Schöffer, *Geschiedenis der staatsinstellingen in Nederland tot den val der Republiek* (2de druk; 's-Gravenhage, 1980).

Hoogendoorn-Beks, W.J.M., en J.C.M. Hattinga Verschure, *De Hattinga's en hun topografische atlassen* (9 delen; Utrecht en Alphen aan den Rijn, 1977-1983).

Kappelhof, A.C.M., 'Archieven als fundament voor beleid. Nederlandsch Indië 1816-1942', in:

¹⁰⁸ Archief Raad van State inv. nr. 506.

TijdING, electronical journal published by the Institute of Netherlands History, published 7 April 2009, p. 1-13 (schermpagina's). Ook te vinden op de website www.academie.edu.

Kappelhof, Ton (= A.C.M.), 'Besturen op afstand. Ambtelijke rapportages over de sociaal-economische toestand van de Meierij van 's-Hertogenbosch 1736-1787', in: *Overheidsfinanciën tijdens de Republiek en het Koninkrijk, 1600-1850* (Hilversum, 2012) 57-82.

Romein, Jan en Annie, *Erflaters van onze beschaving* (zevende druk; Amsterdam-Antwerpen, 1956), hoofdstuk 'Frans Hemsterhuis, filosoof van de ziel', p. 493-514.

Scholten, W. e.a., *Raad van State 450 jaar* (Staatsuitgeverij, 's-Gravenhage, 1981). 446 p.

Slingelandt, Simon van, *Staatkundige geschriften* (4 delen in 2 banden; Petrus Schouten, Amsterdam, 1784).

Smidt, J.Th. de, en anderen red., *Van tresorier tot thesaurier-generaal. Zes eeuwen financieel beleid in handen van een hoge Nederlandse ambtsdrager* (Verloren, Hilversum, 1996).

Thomassen, Theo H.P.M., *Instrumenten van de macht. De Staten-Generaal en hun archieven 1576-1796* (proefschrift Universiteit van Amsterdam, promotie 16 december 2009). 498 p. In juni 2015 verschijnt hiervan een handelseditie. Verwezen wordt naar het proefschrift.

Uitterhoeve, Wilfried, *Cornelis Kraijffenhoff 1758-1840. Een loopbaan onder vijf regeervormen* (Van Tilt, Nijmegen, 2009).

Versfelt, H.J., *De Hottinger-atlas van Noord- en Oost-Nederland 1773-1794* (Heveskes Uitgevers, Groningen, 2003).

Bijlage

Lijst van vestingen in beheer bij de Raad van State in 1750

Gaande van noordoost naar zuidwest:

Statenzijl (fort aan de Dollard)
Langakker- of Nieuwe Schans
Bellingwolder- of Oude Schans
Boertange
Coevorden
Ommerschans

Hasselt

Kampen
Zwolle
Deventer
Zutphen
Doesburg
Doetinchem
Bredevoort
Arnhem
fort Geldersoord
fort bij Pannerden
Nijmegen

Grebbelinie

Grave
fort Sint-Andries
's-Hertogenbosch met forten Crèvecoeur, Orthen, Isabella en Sint-Anthonie
retranchement bij Waspik
Breda met de linies van de Vucht, De Munnikenhof en Den Hout
Willemstad *
Steenbergen met fort Henricus
Bergen op Zoom met de Waterschans en de forten Moermont, Pinsen en Rovere
forten Frederik Hendrik en Kruisschans aan de Schelde ten noorden van Antwerpen

fort Frederik Hendrik aan de Schelde
fort Kruisschans aan de Schelde

Hulst met forten
Sas van Gent
Philippine
IJzendijke met de Juffrouwenschans
Sluis met fort Sint-Donaas

Venlo met fort St. Michiels
Stevensweert
Maastricht met fort Sint-Pieter.

* De vesting Willemstad werd beheerd door de Nassause Domeinraad.

Na 1750 werden afgevoerd

Bredevoort
Stevensweert

Lijst van barrièrevestingen sinds 1713

Veurne

Ieper

Menen

fort De Knocke

Doornik

Oudenaarde

Namen

De barrièrevestingen werden na 1748, op Namen na, niet meer onderhouden.